

Noter

Forkortelser i noterne

Bhs. Td.Bornholms Tidende
 Bhs. AvisBornholms Avis
 Bhs. Amtstd.Bornholms Amtstidende
 Rtk.Rytterknægten
 K. H. Kofoed
K. H. Kofoed: Bornholms politiske Historie
 Kofoed
J. Bidstrup: Stamtavle over Familien Kofoed
 Jochum.Stamtavle over Familien Jochumsen
 Blem-Sl.Stamtavle over Familien Blem
 Lauegd.Lauegaards-Familien
 Østerl-Sl.V. Svendsen: Østerlarsker Slægter
 LB."Sladrebogen"
 – Ernst G. Olsen: Landbrugets Biografier
 H. RosendalH. Rosendal:
 Danmarks Folkehøjskoler og Landbrugsskoler
 DDF 100 år
Den danske Folkehøjskole gennem 100 Aar
 DFH 44.....Danmarks Folkehøjskole 1844-1944

KAPITEL 1

Virksomheden i Åkirkeby 1856-58

1. Bhs. Avis 22/2 1856.
2. Samme den 4., 7. og 11/3 1856.
3. Samme den 18/3 1856.
4. Samme den 1/4 1856.
5. Rytterknægten den 4/11 1856.
6. Bhs. Avis d. 11/11 1856.
7. K. H. Kofoed, bind II, side 181 ff.
8. Samme side 150 ff.
9. Ifølge Roar Skovmands doktordisputats side 93.
10. Annoncer i Bhs. Avis 5., 11. og 12/9 1856 og i Rtk. den 6/10.
11. Papirerne forefindes i rigsarkivet. Oplysningerne her er hentet fra G. L. Dam og H. K. Larsen: AAKIRKEBY 1346-1946, side 170.
12. DDF 100 år, bind I, side 398-399.
13. K. H. Kofoed, bind II, side 196.

14. Referat i Rtk. den 28/11 1856.
15. Notits i Rtk. den 20/2 1857.
16. Rtk. den 11/11 1856.
17. Samme den 6/3 1857.
18. Samme den 5/12 1857.
19. Annoncer i Rtk. den 10. & 12/4 1858.
20. K. H. Kofoed, bind II, side 146 ff.
21. Samme side 178-181.
22. Bhs. Avis den 23. og 30/7 og 3/8.
23. Blem-Sl. side 27.
24. K. H. Kofoed, bind IV, side 141.
25. Gunnar Juul Nielsen: Min bedstemor og hendes søskende – optegnelser over slægten. Bhs. Centralbiblioteks lokalsamling.
26. Jochum. side 14.
27. Dam og Larsen: AAKIRKEBY 1346-1946, hvor der er yderligere henvisninger.

KAPITEL 2

Højskolen og vækkelsesbevægelserne

1. Anførte værk side 18-19.
2. Elieser Gad er omtalt forskellige steder. Dette bygger på P. Hjorth Lange: Bornholmernes kirke i "Bornholmernes Land", bind I, side 272.

KAPITEL 3

Forsøgene i Åker 1863 og 1867-68

1. Bhs. Avis den 22/8 1863.
2. DDF 100 år, bind I, side 161-162.
3. Notits i Bhs. Td. den 30/7 og 1/8 1867.
4. Et enkelt eksemplar er bevaret og er velvilligt udlånt af Inger Marie Larsen, Åkirkeby.
5. Valgmenighedens 25 års jubilæumsskrift, side 101 ff.
6. Bhs. Td. den 25/1, 22/2, 3/3 og 13/6 1868.
7. Personoplysningerne i dette afsnit på Lauegaards-Familien, Dam og Larsen: Aakirkeby og enkelte andre kilder sammenholdt med valgmenighedens jubilæumsskrift – foruden, hvad der er i diverse protokoller.

8. Dette afsnit bygger i hovedsagen på forskellige ting i valgmenighedens jubilæumsskrift, især Markus Hansens skildring, side 101 ff.

KAPITEL 4

Højskolekurserne i Sandvig 1866-68

1. Klippeøens Mænd, side 28; K. H. Kofoed, bind III, side 74-75.
2. H. Rosendal, side 64.
3. J. A. Jørgensen: Bornholms Historie, bind II, side 312.
4. Bhs. Amtstd. den 10/3 1863, nr. 46.
5. Samme den 10/7 1866.
6. Samme den 17/7.
7. Samme den 19/8.
8. Samme den 31/7 & 5/8 1867.
9. Bhs. Td. den 14/7 1868.

KAPITEL 5

Højskolen på Pæregård i Østerlars 1868-70

1. Indlagt i Bhs. Td. den 6/8 1868 – i de andre aviser omk. samme tid.
2. K. Thorsen: Kronik i Bhs. Td. den 20/1 1940.
3. Bhs. Amtstd. den 9/9 1868.
4. Samme den 19. & 23/10 1868.
5. Samme den 16/9 1868.
6. H. Rosendal, side 66. Alle oplysninger fra 'den officielle statistik' i dette kapitel og de følgende om Østermarie-skolen er herfra, hvortil der her henvises én gang for alle.
7. Bhs. Amtstd. den 15/9 1869.
8. Samme den 28/12 1868.
9. Samme den 22/2 1869.
10. Samme den 11/10 1869.
11. Samme den 15/9 1869.
12. Ovennævnte kronik af K. Thorsen.

KAPITEL 6

Højskolen i Østermarie Julius Bons tid 1870-76

1. K. Thorsen: Kronikker i Bhs. Td. den 7/2 1922 og 20/1 1940.
2. Note 4: Nævnte artikel af Sk.
3. Redegørelse fra Julius Bon i Bhs. Amtstd. og Bhs. Td. den 26/8 1875.
4. "Højskolesagen paa Bornholm"; artikel af SK. i Bhs. Amtstd. den 5/9 1870; samme i Bhs. Td. den 8/9.
5. Annonce i Bhs. Td. den 13/9 1870. Der blev desuden udsendt en løbeseddel med en tilmel-

dingsblanket; en enkelt sådan er bevaret.

6. Bhs. Td. den 13/9 1870.
7. Annonce i Bhs. Td. den 13/9 1870.
8. Samme den 8/10 1870.
9. Bhs. Amtstd. den 7/11 1870.
10. To ret medtagne eksemplarer af dette hefte er bevaret og beror i højskolens arkiv.
11. M. M. Smidt i Bhs. Td. den 6/11 1920.
12. Bhs. Td. den 10/11 1870.
13. Bhs. Td. den 22/10 1870 samt ovennævnte artikel af M. M. Smidt.
14. Efter tabet af Sønderjylland 1864 flyttede Ludvig Schrøder højskolevirksomheden til Askov. Men Rødding Højskole fortsatte allerede året efter som skole for piger og i vinteren 1869-70 også for mænd. Det sidstnævnte blev imidlertid kun tilladt den ene gang, og det er baggrunden for, at M. M. Smidt kom til Bornholm. Pige højskolen fortsatte en del år mere.
Kilde: Venstre-tidsskriftet "Tiden" 1914-15, side 412.
15. Samtale med Højskolebladets redaktør Helge Skovmand. Omtalt i kronik i Bhs. Td. den 29/1 1963.
16. Bhs. Avis den 26/10 1871.
17. M. M. Smidt i ovennævnte artikel.
18. Bhs. Td. den 9/3 1871.
19. Samme den 15/4 1871.
20. Samme den 19/11 1873.
21. Bhs. Amtstd. den 18. og 30/9 1874.
22. Bhs. Td. den 9/3 1871.
23. Samme den 5/4 1871.
24. Samme den 11/5 1871.
25. Bhs. Avis den 3/10 1871.
26. Ebbe Gert Rasmussen: Elever på Bornholms Folkehøjskole 1872-73. Bornholmske Samlinger, II. række, 10. bind, side 109 ff.
27. Mindebogen, som består af en billig notesbog i vokspapirbind, ejedes af Hans Kofoed fra Åkirkeby, senere gårdejer på Frostegård, Åker. Bogen er lånt privat.
28. Det har kunnet efterprøves med tilsvarende bøger for to mænd og to piger fra den nuværende højskoles første tid. Her falder navnene nøje sammen med navnene i protokollen, og i de tilfælde, hvor der også er andre, fremgår det i reglen, at det ikke er højskolekammerater.
29. Første gang i Bornholms Tidende den 8/6; senere tre gange mere; også flere gange i de to andre aviser. Sagen gav anledning til adskillige annoncer og erklæringer i aviserne i løbet af juli måned, og for ikke at overlæsse det følgende med noter, angives blot datoerne her (idet det dog her kun er Bhs. Amtstd., der er konsekvent gennemset – meget af det er i alle tre aviser):
Bhs. Td.: 17/6, 1., 15. & 27/7, 1/8;

- Bhs. Avis: 10. & 24/6, 11., 13. & 25/7, 1. & 8/8
 Bhs. Amtstd.: 9/6, 5., 10., 12., 14., 15., 19., 21., 24.,
 26. & 31/7, 7., 11., 16. & 18/8 + til slut 22/9 ff.
30. Refereret i Bhs. Avis den 25/7 1871.
 31. F. Eks. annonce i Bhs. Td. den 10/6 1871.
 32. Bhs. Td. den 10/7 1873.
 33. Bhs. Amtstd. den 11. & 14/7 1873.
 34. Bhs. Td. den 16/10 1873.
 35. Samme den 28/9 1874.
 36. Meddelelse i Bhs. Amtstd. den 18/12 1874.
 37. Bhs. Avis den 10/11 1874 – referat af åbningsmøde.
 38. Fortalt mig af Carl Theodor Svendsen, elev 1914-15 og senere mangeårig ejer af Pæregård i Østerlars.
 39. Bhs. Avis og Bhs. Amtstd. den 26/8 1875.
 40. Bhs. Td. den 31/12 1937.
9. Her også efter anførte artikel af Henrik Yde – side 164. Som det ses, har han betjent sig meget af forkortelser. De skarpe parenteser [xxx] er her indsat for at lette forståelsen.
10. Det nævnes i Niels Nielsens "En højskolevinter. Elevdagbog fra Vallekilde Højskole 1884-85", side 66.
11. Fortalt mig af fru Ingefrid Lærkesen, Åkirkeby, hvis fader, Peter Schmidt, havde nære forbindelser til Bøgeskovs.
12. Mindeartikel i Venstre-tidsskriftet "Tiden" 1914-15, side 69.
13. Sangen findes i en lille notesbog ejet af en pige ved navn Hansine Olsen, senere gift Kuhre, som den pågældende sommer må have været elev. Det meste af bogen rummer kendte sange, som hun blot har skrevet af. Allerstørst er der dog en forårssang, som hun måske selv har skrevet. I to af versene nævnes Vallekilde Højskole, og der er en antydning om, at hendes udkårne havde været elev dér.

Afskedssangen står til sidst i bogen og angives at være skrevet af August Kristensen, Rønne, søn af pastor F. V. Christensen. Han blev gift med en datter fra Strangegård i Klemensker, blev højskolelærer i Stenum i nogle år og senere præst, sidst i mange år i Øster Tørslev i nærheden af Randers. En datter af ham, Johanne Kristensen, var senere i nogle somre lærerinde på den nye højskole ved Ekkodalen, ligesom der til denne kom seks elever fra samme landsby, deriblandt tre søskende med efternavnet Tolstrup. (Se endvidere side 119 og 162).

KAPITEL 7

Chr. Brodersens tid 1876-78

1. Bhs. Td. & Bhs. Amtstd. den 20/10 1876.
2. Bhs. Td. den 28/9 og 2/10 1877.
3. Nedsrevet i et almindeligt stilehefte, som ejes af en sønnetatter, Signe Kofoed, Olsker, fra hvem jeg velvilligt har fået en kopi.
4. Lars Bækhoj: Folkehøjskolen gennem 100 Aar, artikel i Ollerup Højskoles årsskrift 1944.
5. Her fra Henrik Ydes artikel i Bornholmske Samlinger, III. række, 2. bind, 1988.
6. Samme sted fra.
7. Fra Steenstrups senere besøg i 1883.

KAPITEL 8

Johan og Ludvig Bøgeskovs tid 1878-85

1. De biografiske oplysninger er fra Andreas Hansen i "Bornholmernes Land", bind I, side 283, og K. H. Kofoed, bind IV, side 353.
2. Bornholms Valgmenigheds festskrift i anledning af 25 års jubilæet 1919, side 112.
3. Helge Skovmand: Kronik i Bhs. Td. den 29/1 1963.
4. Bornholms Højskoles årsskrift 1946, side 62-64.
5. Brev fra Ludvig Bøgeskov til Hans Kofoed, som senere blev ejer af Frostegård i Åker. Originalen i privateje dér.
6. Ebbe Gert Rasmussen: Elever på Bornholms Folkehøjskole i året 1882-83. Bornholmske Samlinger. II. række, 12. bind, side 199 ff.
7. Bhs. Td. 29/11 1882.
8. Notesbogen er bevaret hos sognepræst Erling Kristiansen, Gylling, tidligere valgmenighedspræst på Bornholm. Mads Kjeldsen var hans

KAPITEL 9

Alfred Foverskovs tid 1885-93

1. Stamtavle over Ågårds-familien fra Pedersker – lånt af Erik Fauerskov Nielsen, Gudhjem.
2. Hvor intet andet er angivet, stammer oplysningerne om Foverskovs tid fra Henrik Ydes artikel i Bornholmske Samlinger, III. række, bind 2, og fra hans doktordisputats: Det grundtvigske i Martin Andersen Nexøs liv. Med hensyn til enkelte detaljer har jeg senere fundet oplysninger, der korrigerer Henrik Yde, ligesom jeg i nogle henseender anlægger andre vurderinger end ham.
3. DDF 100 år, bind 2, side 339.

4. Martin Andersen Nexøs erindringsværk, 3. bind, For Lud og koldt Vand, udkommet 1937. I den sidst udkomne udgave fra 1985 side 111 ff., hvor han skildrer sine to ophold på skolen.
5. H. Rosendal.
6. Skytteforeningernes 25 års jubilæumsskrift, side 34, samt H. Rosendal, side 65.
7. Forhandlingsprotokollen for det nye aktieselskab, der oprettede højskolen ved Ekkodalen.
8. Åkirkeby Sparekasse – nu en del af Unibank – har hele tiden siden været Bornholms Højskoles faste pengeinstitut, men i en række tilfælde er der dog også optaget lån andre steder.
9. Bhs. Td. 9/11 1888.
10. Af i alt 151 personer, der efter angivelser i "sladrebogen" var elever på Luthersk Missionsforenings Højskole i Hillerød fra dens oprettelse i 1923 til 1948, var 46 fra Østermarie, hvilket svarer til 30%. Forholdsmæssigt efter landbobefolkningen er det ca. 3 gange så meget som gennemsnittet for hele øen.
11. Bhs. Td. 15/9 1890.
12. Anførte værk side 111 ff.
13. Om denne gruppe lærere: Henrik Yde og H. Rosendal; om N. P. Jensen: skytteforeningernes jubilæumsskrifter; om Anna Volquarts også oplysninger fra Anne Sikker Larsen, Ringsted.
14. Det kongelige Biblioteks håndskriftafdeling. Her fra maskinskrevet kopi, som velvilligt er lånt mig af Henrik Yde.
15. DDF 100 år, bind 2, side 101.

KAPITEL 10

Statistik over Østermarie-eleverne

1. Efter Trap: DANMARK, Bornholm, 3. udg. 1898.
2. Fra Trap: DANMARK, Bornholm, 1. udg. 1858.
3. DFH 44, side 339.

Højskolen ved Ekkodalen

KAPITEL 11

Oprettelsen og forstander N. P. Jensens tid 1893-1901

1. Ifølge Forhandlingsbog for Aktieselskabet "Bornholms Højskole". Denne protokol for aktieselskabets bestyrelse foruden elevforeningens protokol og forskellige andre protokoller, som er nævnt i kildefortegnelsen, samt årsskrifterne 1911-45, må betegnes som de absolut vigtigste kilder til denne del af Bornholms Højskoles historie, altså 1893-1945. Som også bemærket i

kildefortegnelsen har jeg ikke fundet det nødvendigt eller formålstjenligt at henvise til disse i form af noter. Af fremstillingen skulle det fremgå, hvor oplysningerne i hvert enkelt tilfælde er hentet fra. Oplysninger fra andre kilder er der derimod henvist til.

2. Artikel i jubilæumsårsskriftet 1943, side 9-12.
3. Erindringer af Otto Bidstrup i Jul på Bornholm 1957.
4. Bhs. Td. den 10/7 1893.
5. Samme den 17/7 1893.
6. Som den meget fremtrædende mand M. P. Blem var, er han skildret en del steder: Blem, side 33-39; K. H. Kofoed, IV, side 87-100; Klippeøens Mænd, og sidst i en egentlig biografi: Markus Peter Blem's liv og virke 1848-1915, 1987.
7. Blem, side 33 & 44-46.
8. Jochum. side 76; LB. side 216; Jul på Bornholm 1940, side 22-25.
9. Klippeøens Mænd; Jul på Bornholm 1948; H. Yde, side 166.
10. Dam & Larsen: Aakirkeby, side 197.
11. Valgmenighedens 25 års jubilæumsskrift, side 140-142; Kures gårdregister.
12. Kofoed I, side 44-45; gårdfortegn. i Trap: DANMARK, Bornholm, side 65-87. 1. udg.; K. H. Kofoed IV, side 348; Jul på Bornholm 1938.
13. Jul på Bornholm 1939; oplysn. fra Anna Sikker Larsen, Ringsted.
14. Kures gårdfortegn.; LB. side 172, 30a.
15. Bhs. Td. den 14/6 1893.
16. Se Hanne Engberg: Historien om Christen Kold, side 280.
17. Biografiske oplysninger findes en del steder: Nordahl Petersen, side 80, Klippeøens Mænd, side 70, kronikker i Bhs. Td. 7/12 1954 af H. Sonne Kofoed samt 3 sammenhængende af Helge Skovmand den 17/12 1962, 29/1 og 26/2 1963.
18. Helge Skovmand: ovennævnte kronik i Bhs. Td. den 29/1 1963 – og med hensyn til det allersidste: Andreas Hansen i artikel i samme blad den 2/11 1943.
19. Fortalt mig af Gunnar Juul Nielsen, tidl. Sortegård, Åker, hvis fader, Jens Theodor Nielsen, var elev 1895-96.
20. Bhs. Td. den 4/11 1893.
21. Jul på Bornholm 1943, side 17-18.
22. Klippeøens Mænd, side 64.
23. Værket, som vi i sin tid fik lov at låne, er fortsat i privat eje hos familien og er kun offentliggjort i mindre brudstykker i Bornholms Tidende.
24. Hans Martin Nielsen, som stammede fra Stangegård i Åker og havde været elev hos Bøgeskov i Østermarie; senere kom han til Grødby Skole i Åker. En datter og to sønner blev senere elever. Af dem fik den yngste, Vilmer Juul Nielsen,

- senere som formand for bestyrelsen meget stor betydning for skolen.
25. Ovennævnte kronikserie i Bhs. Td.; her fra den 17/12 1962.
 26. Skildringen i dette afsnit bygger på en 64 sider lang selvbiografisk skildring af Marius Jensen selv i valgmenighedens 25 års jubilæumsskrift – suppleret med nogle private breve til og fra Markus Hansen, som velvilligt blev lånt os af Inger Marie Larsen, Åkirkeby.
 27. Helge Skovmand: Et hjem – en skole – et blad, side 103-106.
 28. Karen Jensens højskoledagbog fra 1882, den 14. juni.
 29. Karen Køie var også datter af lærer Valdemar Køie, Smørange Skole, og altså broder til Niels Køie. Hun giver indtryk af at være en stærk og viljefast kvinde, og det er formentlig i høj grad hendes fortjeneste, at vandrebogen blev holdt gående. Efter hendes død blev der i hendes efterladenskaber fundet fem bøger, som spænder over godt 20 år. Senere er der dukket endnu en bog op fra tiden 1944-56, så den blev holdt i gang i over 50 år. De fem første bøger blev bevaret hos Karen Køies nevø, kunstmaleren Henning Køie, af hvem vi i sin tid lånte dem. Siden har vi fået dem skænket til skolen, hvad vi er meget taknemmelige for.
 30. DFH 44, side 13.
 31. Niels Nielsen: En højskolevinter, side 66-67.
 32. Østerl-Sl. side 43; Lauegd. side 11.
 33. Blem-sl. side 43-44.
 34. 1 tønde land var 14.000 kvadratalen.
 35. Stedet er lige uden for indgangsdøren til den lærerbolig, hvor jeg selv har boet i mange år.
 36. Tale ved 50 års jubilæet i 1943; Bhs. Td. den 4/11.

KAPITEL 12

F. Chr. Krebs Langes tid 1901-06

1. Bhs. Td. den 5/1 og Bornholms Dagblad den 7/1 1901.
2. Et Mindeskrift. Stevns Frimenighed 1884-1934, side 47-53. Artiklen "Uddrag af min levnedsbog" er egentlig et foredrag, han holdt for Stevns frimenighed, efter at han i december 1907 var blevet ordineret som præst for denne.
3. Bragt i Bhs. Td. den 22/5 1964.
4. DDF 100 år, bind 2, side 75-76.
5. De biografiske oplysninger er i hovedsagen hentet fra valgmenighedens jubilæumsskrift 1919, side 128 ff.
6. Referat i Bhs. Td. den 28/9 1901.
7. DDF 100 år, bind II, side 262-263.

8. Mindeartikler af Andr. Hansen og Brita Funch i årsskrifterne 1940 og 1944.

KAPITEL 13

Andreas Hansens tid 1906-23

1. Biografien er skrevet til ordenskapitlets arkiv, da han blev udnævnt til Ridder af Dannebrog.
2. Skildret i landboforeningens jubilæumsskrift, 1958, side 426-427.
3. Årsskrift 1923, side 5 ff.
4. Anførte blad, 1908, spalte 61.
5. Jochum. side 78; skytteforeningernes jubilæumsskrift 1968, side 53-54; vandrebogen "Baandet"; meddelelse fra Sofie Anker, Rønne.
6. Jochum. side 14-15 & 21; K. H. Kofoed, V, side 110; mindeartikel af Andr. Hansen i årsskrift 1944, side 43.
7. Anførte blad 1907, spalte 487-488.
8. Samme, spalte 1521.
9. Samme 1908, spalte 1153.
10. Arbejdsår og Fyraften, side 83.
11. "En Højskolehistorie", årsskrift 1930, side 31.
12. Jubilæumsårsskriftet 1943, side 28.
13. Disse erindringer er en følge af et fremstød, som min kollega Steen Balle og jeg selv gjorde for nogle år siden for at skaffe mere fyldestgørende kildemateriale. Det skete ved, at vi efter elevmødet 1983 udsendte spørgeskemaer til elevforeningens medlemmer med nogle spørgsmål om deres eget højskoleophold. Vi modtog ca. 30 besvarelser, hvoraf de fleste er fra tiden 1914-45. Nogle af disse gik langt videre end til de konkrete spørgsmål og bestod af fyldige skildringer af mange ting vedrørende opholdet. Disse besvarelser og skildringer vil indgå som en væsentlig del af den fortsatte skildring. I sagens natur er det sådan, at nogle gentagelser ikke helt kan undgås, da opholdene fra det ene år til det andet har formet sig nogenlunde på samme måde, men jeg søger dog at begrænse dem mest muligt.
14. Hun døde som 90-årig kort tid efter besvarelsen.
15. Karl Svendsen var den første, der reagerede på vores efterlysning af erindringsstof.
16. Førnævnte mindeartikel i årsskrift 1944.
17. Meddelt mig af Gedske Olsen, Andreas Hansens datter. Den nævnte bog er lånt os af hans søn Ulrik Langskov Hansen.
18. Kofoed, I, side 127; Jul på Bornholm 1958 og 1959; er i øvrigt kort omtalt en del forskellige steder i den historiske litteratur.
19. Kures gårdregister; omtale af Anton Sode Kofoed, Rønne.
20. Kofoed, I, side 127-128.

22. Jochum. side 38, 45 og 77.
23. Blem. side 40 & 50-51; mindeartikel årsskrift 1952, side 70.
24. Blem. side 29.
25. Privat stamtavle over familien Jensen fra Spannergård i Rutsker; Karen Jensens mindebog fra 1882.
26. Efterårsmøderne og muligvis enkelte af de andre kunne klarlægges ved at gennemse de gamle aviser, men det er der for den nyere tid endnu ikke blevet tid til.
27. Andreas Hansen: Højskolebevægelsen paa Bornholm, artikel i "Bornholmernes Land", 1944, bind I, side 277-292; her side 288-289.

KAPITEL 14

Frode Aagaards tid 1923-34

1. De biografiske oplysninger er i hovedsagen hentet fra DDF 100 år, side 184.
2. LB. side 258; Lauegd. side 62; opl. fra Jens K. Brandt og tidl. elever.
3. DFH 44, side 295, samt årsskrift 1956, side 29-32, hvor nogle sider af hans erindringsbog "Fra Heden til Højskolen" er gengivet.
4. DDF 100 år, bind 2, side 320-321.
5. DDF 100 år, bind 2, side 289.
6. "Forældet aldrig blev livets tale" – fra Jakob Knudsens sang: "Her rejses en skole..."
7. Fra Grundtvigs digt: "Folkeligt skal alt nu være".
8. Det var en uddannelse, der tog sigte på kontrol af landmændenes kvægbesætninger med henblik på at fremme mælkeproduktionen, både i henseende til mængde og kvalitet. Man kontrollerede køernes mælkemængde og dennes fedtindhold sammenholdt med fodermængden og førte nøje bog over resultaterne for derved at belyse de enkelte køers ydeevne og kvægbrugs økonomi som helhed. Arbejdet organiseredes af lokale kontrolforeninger, og i mange år var det almindeligt, at de unge kontrolassistenter boede rundt omkring på gårdene i den periode, de foretog dette arbejde. Det skyldtes, at der skulle tages prøver hver gang, det var malketid.
9. Festpladsen lå på en bakke ca. 250 m vest for Christianshøj, hvor der senere blev rejst et mindesmærke for faldne bornholmere under krigen 1864.
10. Jochum. side 77-78; LB. side 216.
11. Lauegd. side 44; valgmenighedens 25 års jubilæumsskrift, side 109.
12. LB. side 385.

13. Foruden skildring i årsskriftet også referat i Bh. Td. den 4/11 1933.
14. Anførte skrift side 12.
15. Mindeord af Bodil Tolstrup i årsskriftet for 1951.

KAPITEL 15

Thomas Thomsens tid 1934-40

1. Biogr. opl. fra DDF 100 år, bind 2, side 105, samt mindeartikler i årsskrift 1956, side 20 og 22.
2. I det meste af, hvad Thomsen har skrevet i årsskrifterne, staver han navneordene med små bogstaver.
3. Mindeartikel i årsskriftet 1956.
4. Samme.
5. DDF 100 år, bind 1, side 405.
6. LB. side 146.
7. LB. side 346.
8. Politikens danmarkshistorie, 1962-66, bind 14, side 36-37.
9. Artikler i Bornholms Tidende i dagene deromkring.
10. Mindeord i årsskrift 1956, side 20 og 22; Jul på Bornholm 1955, side 46.

KAPITEL 16

Krigstid og krisetid 1940-44

1. Valgmenighedens 50 års jubilæumsskrift 1947, side 76.
2. Stamtavle over fam. Jensen, Spannergård, Rutsker, side 8 – privateje.
3. LB. side 342; stamtavlen over fam. Dahl, Nørregård, Vestermarie.
4. Fortalt af ham selv på et lille møde i Nyker 1984.
5. Bhs. Td. den 14/4 1942. Samme dag i Bhs. Avis.
6. Bhs. Td. 18/4 1942. Brevskriveren var Poul Kofoed, tidligere Skovgård, Bodilsker, og på det tidspunkt Kannegård, Klemensker.
7. Bhs. Td. den 21/4 1942.
8. Samme den 27/4 1942.
9. DDF 100 år, bind I, side 405.
10. Bhs. Td. den 18/8 1942.
11. Samme den 20/7 1942.
12. Interview med Steen Balle fra 1984.
13. Marcus Lauesen, som var kommunist. Omtalt i Bhs. Td. den 2/11 1933.
14. Lauegd. side 12, 93 og 97; LB. side 141.
15. LB. side 377; meddel. fr. Rigmor Larsen, Østerlars.
16. Mindeartikel i årsskrift.
17. LB. side 178; privat stamtavle over faderens gren af familien.

18. Stamtavle over fam. Munch, Rågeskovsgård, Ibsker. Bhs. Centralbiblioteks lokalsamling.
19. Dam og Larsen: Aakirkeby, side 204.
20. Østerl-Sl. side 44-45.
21. LB. side 163-164. Mindeartikel i årsskrift.
22. LB. side 175; Jochum. side 114; poesibog fra 1872; Landboforen. jubilæumsskrift; Jul på Bornholm 1989, side 2.
23. LB. side 365; oplysn. fra ham selv.
24. Bhs. Td. den 21/4 1942.
25. Andreas Hansen i Bhs. Td. den 2/11 1943 og Gustaf Bengtson i Bhs. Avis 3/11 1943.
4. Grundlaget for disse tal er nogle "befolkningspyramider" i artiklen om Danmark i Gylendals Leksikon, 1977, bind 2, side 312 – samt tabel over alderssammensætningen af Danmarks befolkning 1951 i Dansk Konversations Leksikon 1955, artiklen aldersfordeling, bind I, side 51.
5. Udviklingen kan aflæses af opgørelser over elevtilslutningen på de forskellige højskoler i DDF 100 år, bind II, side 440 ff.
6. 4. udgave, 1921.
7. Min moder, som stammer fra Olsker, har fortalt, at når talen i hendes barndom faldt på højskolen, var det i reglen Haslev Højskole, der nævntes.
8. Efter Trap: DANMARK, 4. og 5. udgave.
9. Under den bearbejdning af dataene, der fulgte af overførslen til database, viste det sig, at en del af disse 17-årige var angivet at være 18 år i protokollen. På den måde blev der altså en del flere 17-årige i 2. omgang. I enkelte tilfælde var der større afvigelser mellem protokollen og andre kilder.
10. DFH 44, side 339.
11. Anførte blad 1907, spalte 487-488.
12. Ændringen har jeg hørt omtalt af en historiestuderende på en højskolehistorisk conference, men har ikke kunnet finde den bekræftet i den gængse højskolehistoriske litteratur.
13. De nødvendige tal har kunnet stykkes sammen fra Trap: DANMARK og det i kildefortegnelsen nævnte lignende værk ved Daniel Bruun. Af sidstnævnte værk ses det, at Hasle købstads landdistrikt og det tilsvarende for Allinge-Sandvig også er medregnet i statistikken, men da der i det førstnævnte ingen landbrug er og i det andet kun er angivet 3, så er der her set bort fra disse.
14. Hartkornsansættelsen er i langt de fleste tilfælde hentet fra det nævnte værk af Ernst G. Olsen, "sladrebogen". I nogle få tilfælde, hvor en gård senere er udstykket eller nedlagt, er ansættelse taget efter Trap: DANMARK, 1. udgave, hvor der til sidst i bogen er en liste over alle gårdene. For nogle mindre ejendomme, hvor kun arealet kendes, er hartkornet sat efter skøn ved sammenligning med gårde i nabolaget.
15. Fra det nævnte værk: DANMARK – Land og Folk, ved Daniel Brun, 1921, hvor gårde og huse er udførligt opregnet for de enkelte sogne. For Pedersker og Poulsker er der imidlertid et par regne- eller trykfejl, der giver en difference fra det samlede antal på 9. Disse 9 er her lagt til gruppen på 1-2 tdr. hrtk., eftersom optællinger i LB tyder på, at det er der, de mangler. I statistikken opererer man i øvrigt med ejen-

KAPITEL 17

Forstanderskifte og fred igen – 1944-45

1. Fortalt af ham selv, da han i 1970 vikarierede for Sv. Aa. Bülow, men han er også nævnt i protokollen.
2. Kopi af indberetningsskema vedrørende lønninger; elevbilleder fra Ryslinge Højskole og St. Restrup Husmandsskole; oplysninger fra Ebbe Lauridsen, København.
3. Oplysninger på lønindberetningsskema; i øvrigt fra årsskrifterne.
4. Samme. Desuden Jul på Bornholm 1989, side 2.
5. Opl. på lønskema plus årsskrift.
6. Samme.

FJERDE DEL - KAPITEL 18-22

Højskolens elever 1893-1953 i tal

1. Fra andre kilder har vi kendskab til to personer, som omtales som elever, men ikke er indført i protokollen. Det skyldes formentlig, at de samtidig med at være elever også var tjenstgørende enten på skolen eller privat hos forstanderen. Der har i tidens løb formentlig været flere af denne kategori, men vi ved intet om hvor mange. Der er også nogle få elever, som havde friplads, fordi de under opholdet også havde noget undervisning, således gymnastik og husflid, men de er indført i protokollen.
2. De statistiske tal for Bornholm er for de flestes vedkommende hentet fra Trap: DANMARK, samt fra det statistiske afsnit i landboforeningens jubilæumsbog fra 1958.
3. DFH 44, side 338; Thomas Rørdam: anførte værk side 71. Hvor intet andet er anført er oplysningerne om forholdene på landsplan hentet fra dette sidstnævnte værk, specielt siderne 72, 86-87, 92 og 105.
4. Hartkornsansættelsen er i langt de fleste tilfælde hentet fra det nævnte værk af Ernst G. Olsen, "sladrebogen". I nogle få tilfælde, hvor en gård senere er udstykket eller nedlagt, er ansættelse taget efter Trap: DANMARK, 1. udgave, hvor der til sidst i bogen er en liste over alle gårdene. For nogle mindre ejendomme, hvor kun arealet kendes, er hartkornet sat efter skøn ved sammenligning med gårde i nabolaget.
15. Fra det nævnte værk: DANMARK – Land og Folk, ved Daniel Brun, 1921, hvor gårde og huse er udførligt opregnet for de enkelte sogne. For Pedersker og Poulsker er der imidlertid et par regne- eller trykfejl, der giver en difference fra det samlede antal på 9. Disse 9 er her lagt til gruppen på 1-2 tdr. hrtk., eftersom optællinger i LB tyder på, at det er der, de mangler. I statistikken opererer man i øvrigt med ejen-

dommene på 4-12 tdr. hartkorn som én gruppe. Opdelingen i 2 grupper i dette og i det tilsvarende skema for 1923-53 beror på optællinger i "sladrebogen" med korrektion for udstykkede gårde i dette.

16. Foruden "sladrebogen" har der kunnet drages nytte af en lang række stamtavler. Heraf har de værdifuldeste været Lauegaards-Familien, sidst udsendt i 1982, Stamtavle over Familiene Jochumsen og Schou m.v., 1921, Stamtavle over Familien Blem, og V. Svendsen: Østerlarsker Slægter. Men også en lang række andre utrykte stamtavler i lokalsamlingen på Bornholms Centralbibliotek har været til betydelig nytte.
17. Del-undersøgelsen blev foretaget på grundlag af stamtavlen over Lauegaards-Familien og offentliggjort i årsskriftet for 1988.

Konkluderende betragtninger

1. I et forsøg på at klarlægge i hvor høj grad forløbet på Bornholm faldt sammen med udviklingen i landet som helhed, foretog jeg en undersøgelse af 12 årgange elever på Ollerup Folkehøjskole i tidsrummet 1933-45. Denne skole var fra gammel tid en af de store, landsdækkende skoler, omend elevtallet ligesom på Bornholms Højskole og mange andre steder, gik stærkt tilbage i denne periode.
Elevernes navne og adresser er opført i årsskrifterne fra 1934-45, som jeg tilfældigvis er i besiddelse af. Derfor har det kunnet undersøges, hvor i landet de kom fra. Undersøgelsen har jeg aldrig fået rigtigt færdig, men som eksempel kan nævnes, at der fra Mors i Limfjorden i den pågældende periode var 15 elever på Ollerup Folkehøjskole. 14 af dem var imidlertid fra det nordlige og mellemste Mors, mens kun én var fra den sydlige del. Det nordlige Mors har da også fra gammel tid været et af den grundtvigske bevægelses højborge, hvor man tidligt byggede frimenighedskirken i Øster Jølby. I en af Frode Jakobsens erindringsbøger, "Da leret tog form", kan der læses om dette og ligeledes om hans barndoms indtryk af det indre missionske Sydmors (side 14-15).
2. Ollerup Folkehøjskoles årsskrift 1936, side 17-18.
3. Breve fra tusmørket; Bornholmske samlinger, II. række, bind 11, side 74.

4. Der er et par udtryk for dette i vandrebogen "Baandet" fra 1909, som har været omtalt i kapitel 13 (side 123-126). Samme år drog den unge lærer J. P. Chr. Jensen til København og blev optaget på kursus på Statens Lærerhøjskole. I sit brev i bogen skriver han bl.a.: "Her var god Brug for Højskoleundervisning. Ja, et Par Steder er der i den sidste Tid paabegyndt noget i den Retning, men naturligvis maa Virksomheden forme sig anderledes end ude paa Landet. - Det er især blandt de socialdemokratiske Arbejdere man er begyndt, Oplysningstrangen er vaagnet - desværre der bygges ikke paa det naturlige, sunde og ægte Grundfundament: det religiøse - tværtimod - man hævder Materialismen og ringeagter Idealismen".

Året efter tog havemanden Hans Kristian Kristiansen, som var elev vinteren 1909-10, på landbrugsskole for at forberede sig til studier på Landbohøjskolen. Han nævner ikke hvilken landbrugsskole, det var, men det skyldes nok, at der var meget, der bød ham imod. Han skriver et sted om den, at "Det er da ogsaa en Skole, som paastaaes at ledes i Grundtvigs Aand, og at hvile paa Kristendommens Grundlag". Senere referer han kort et foredrag af forstanderen, som han blev meget forarget over. Det hedder:

"Det er godt nok at blive et godt Menneske. Det bør ethvert Menneske blive. Men det er dog bedre og mere nyttigt at blive et dygtigt Menneske. Det er den første Betingelse for at vinde Lykken. - Grundtvig, Kold og andre Aandens Stormænd kan ikke nægtes hver at have øvet deres Størværk, men de har ogsaa havt forholdsvis let ved at faa dette erkendt. Derimod er Haandens store Mænd ikke blevne saadan bemærkede, fordi deres Værk ikke falder saa let i Øjnene, og endskønt disses Livsværk maaske har været større end hines. Det er dem, der har hjulpet Folket frem til materielt Velvære, uden hvilket det ikke eller vanskeligt vilde være i Stand til at udnytte de aandelige Værdier".

Han harcelerer noget over disse synspunkter og skriver senere: "Men der er noget i disse Udtalelser, der lyder atter og atter igen i Nutiden og overalt, noget, som har i allerhøjeste Grad Ærinde til alle Jer, som læser denne Bog. Det er Aanden i dem. Den vækker mig til Protest. Det er Materialismens haarde klamme Dødningehaand, som søger at kvæle det varmeste i os, det dybest menneskelige".